

UDK: 72.033.3(5-191.2)(091)

QORAXONIYLAR DAVRI ME'MORCHILIGI: SHAKLLANISHI, BADIY XUSUSIYATLARI VA MARKAZIY OSIYO MADANIY MEROSIDAGI O'RNI

Shoxijahon Urunov

Buxoro davlat universiteti

tarix mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

urunovshoxijahon@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-6801-7496>

Annotatsiya. Mazkur maqolada XI–XII asrlarda Markaziy Osiyoda hukm surgan Qoraxoniylar davlati me'morchiligining rivojlanish bosqichlari, badiiy-estetik xususiyatlari hamda mintaqa madaniy taraqqiyotidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Qoraxoniylar davrida shakllangan me'moriy uslublarning asosiy belgilari, jumladan, pishiq g'isht qurilishi, terrakota bezaklari, epigrafik kompozitsiyalar va gumbazli inshootlar rivoji yoritilgan. Shuningdek, O'zgand majmuasi, Burana minorasi va Oysha-bibi maqbarasi misolida davr me'morchiligining o'ziga xos jihatlari baholanadi. Tadqiqot natijalari Qoraxoniylar me'morchiligi keyingi Temuriylar davri me'morchilik an'alarining shakllanishida muhim bosqich bo'lganligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar, me'morchilik, O'zgand, Burana minorasi, Oysha-bibi maqbarasi, terrakota, epigrafika, Markaziy Osiyo.

Kirish

XI–XII asrlar Markaziy Osiyo tarixida siyosiy barqarorlashuv, shaharsozlik va madaniy taraqqiyotning yangi bosqichi sifatida ahamiyat kasb etadi. Aynan shu davrda Qoraxoniylar davlati mintaqaning yirik siyosiy va madaniy markazlaridan biriga aylandi. Islom dini davlat va jamiyat hayotining muhim omiliga aylanishi natijasida masjidlar, maqbaralar, minoralar va madrasalar qurilishi keng rivojlandi. Natijada o'ziga xos me'moriy maktab shakllanib, u keyingi asrlarda Markaziy Osiyo me'morchiligiga kuchli ta'sir ko'rsatdi [1].

Qoraxoniylar davri me'morchiligi mahalliy qurilish an'analari va islomiy me'moriy tamoyillarning uyg'unlashuvi natijasida shakllandi. Bu davr me'morlari Somoniylar zamonidan meros bo'lib qolgan g'isht qurilishi tajribasini yanada takomillashtirdilar. Natijada bino konstruksiyalarida mustahkamlik va estetik uyg'unlik birgalikda namoyon bo'la boshladi. Qurilishda pishiq g'isht asosiy material sifatida qo'llanildi. Biroq g'isht faqat konstruktiv vazifani emas, balki bezak vositasini ham bajardi. Me'morlar g'ishtlarni turli shakllarda joylashtirish orqali murakkab geometrik kompozitsiyalar yaratishga erishdilar. Shu jihatdan Qoraxoniylar davri me'morchiligi Markaziy Osiyoda dekorativ g'ishtchilik san'atining yuksalish bosqichi hisoblanadi.

Qoraxoniylar davri yodgorliklarining asosiy xususiyati bezak va konstruksiyaning bir-biridan ajralmas holda qo'llanilishidir. Terrakota plitalar, o'ymakor ganch, kufiy va nasx yozuvidagi bitiklar me'moriy kompozitsiyaning ajralmas qismi sifatida ishlatilgan. Bezaklar faqat estetik vazifani emas, balki diniy va ramziy mazmunni ham ifodalagan.

Ayniqsa, geometrik naqshlarning ustuvorligi davr me'morchiligida tartib, mutanosiblik va cheksizlik g'oyalarining badiiy ifodasini ko'rsatadi. O'simliksimon bezaklar esa tabiat va yaratuvchining mukammalligini ramziy tarzda aks ettirgan. Shu sababli Qoraxoniylar me'morchiligida bezak faqat tashqi ko'rinish elementi emas, balki me'moriy-falsafiy tafakkurning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Qoraxoniylar davridan saqlanib qolgan eng muhim yodgorliklardan biri O'zgand me'moriy majmuasidir. Uch maqbara va minoradan iborat ushbu ansambl davr me'morlarining kompozitsion fikrlash darajasini yaqqol namoyon etadi. Inshootlarda g'isht bezaklarining xilma-xilligi, epigrafik yozuvlarning uyg'un joylashtirilishi va fasad kompozitsiyasining mukammalligi kuzatiladi. O'zgand maqbaralarida bezak va konstruksiyaning yagona tizimga birlashtirilgani me'moriy yechimning mukammalligini ko'rsatadi. Ushbu majmua Qoraxoniylar davrida maqbara me'morchiligi mustaqil va mukammal shaklga ega bo'lganligini tasdiqlaydi.

Qoraxoniylar davri me'morchiligida minoralar alohida o'rin egallaydi. Burana va Kalyan minoralari nafaqat diniy inshootlarning tarkibiy qismi, balki shahar siluetining asosiy belgisi ham bo'lgan. Minoralarning silindrsimon shakli, yuqoriga tomon torayib

boruvchi konstruksiyasi va murakkab g'isht naqshlari o'sha davr muhandislik yutuqlarini namoyon etadi [2].

Burana minorasi Buyuk Ipak yo'li bo'ylab joylashgan shaharlarning iqtisodiy va madaniy ahamiyatini aks ettiruvchi yodgorlik sifatida ham qimmatlidir. Uning me'moriy qiyofasida monumental shakl va nafis bezak uyg'unlashgan.

Qoraxoniylar davrida terrakota bezak san'ati eng yuqori taraqqiyot bosqichiga erishdi. Bu holat Oysha-bibi maqbarasida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Maqbara fasadining deyarli to'liq terrakota plitalar bilan qoplanganligi Markaziy Osiyo me'morchiligida noyob hodisa hisoblanadi. Terrakota bezaklarning murakkabligi va xilma-xilligi hunarmandlarning yuksak mahoratini ko'rsatadi. Geometrik va o'simliksimon naqshlarning uyg'unligi binoga o'ziga xos estetik joziba bag'ishlaydi. Shu jihatdan Oysha-bibi maqbarasi Qoraxoniylar davri bezak san'atining eng mukammal namunalaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa

Qoraxoniylar davri me'morchiligi Markaziy Osiyo me'moriy merosining muhim bosqichini tashkil etadi. Ushbu davrda shakllangan me'moriy an'analar pishiq g'isht qurilishi, terrakota bezaklari, epigrafik kompozitsiyalar va gumbazli konstruksiyalar orqali o'zining yuksak rivojlanish darajasiga erishdi. O'zgand majmuasi, Burana minorasi va Oysha-bibi maqbarasi kabi yodgorliklar Qoraxoniylar davri me'morlarining nafaqat qurilish texnikasi, balki badiiy tafakkuri ham yuksak bo'lganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, mazkur davr me'morchiligi keyingi Temuriylar davri monumental qurilish san'atining shakllanishi uchun mustahkam asos yaratdi. Shu sababli Qoraxoniylar me'morchiligi Markaziy Osiyo madaniy merosining eng muhim va ta'sirchan bosqichlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. McClary R.P. *Medieval Monuments of Central Asia: Qarakhanid Architecture of the 11th and 12th Centuries*. Edinburgh University Press, 2020.
2. Хэ Фэн. *Историческая память минарета Бурана. Шелковый путь, образ ислама, развитие архитектуры, реставрация*. PhD диссертация. Бишкек, 2024.